

Hâricîliğin Ortaya Çıkışı ve İbâzî Anlayışında Hâricîlik Yorumu

The Emergence of Kharijite and the Interpretation of Kharijite in Ibâzî Understanding

Sadi ÖLMEZ

Dr. İslam Hukuku

Dr. Islamic Law

Van/Turkey

sadiolmez@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1270-6815

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 14 Ekim / October 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 17 Kasım / November 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Sadi Ölmez, "Hâricîliğin Ortaya Çıkışı ve İbâzî Anlayışında Hâricîlik Yorumu", *Van İlahiyat Dergisi* 10/17 (Aralık 2022), 93-118.

İntihal: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by turnitin. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vanid> | mailto: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey.

Hâricîliğin Ortaya Çıkışı ve İbâzî Anlayışında Hâricîlik Yorumu

Özet

Hâricîlik anlayışının ortaya çıkmasından günümüze değin Hâricîlik ve Hâricîler hakkındaki tartışmalar devam edegelmiştir. Gerek geçmişte gerek günümüz dünyasında radikal İslam olarak nitelendirilen yapıların hemen hemen hepsinin Hâricîlikle ilişkilendirildiğini söyleyebiliriz. İlk dönemde Hâricîlikle organik bir bağı bulunan ancak daha sonraları Hâricî olmadıklarını iddia eden İbâzîler, günümüzde birçok kesim tarafından Hâricî olarak tanımlanmaktadır. Ancak İbâzîlerin Hâricîlik yorumu incelendiğinde, kendilerinin Hâricî olmadıklarını ve Hâricîlerden teberri ettikleri gerek klasik gerekse de günümüz kaynaklarında açıkça geçmektedir. İbâzîlerin Hâricîlere yönelik bu yaklaşımının yeterince anlaşıldığını söylemek güçtür. Bundan ötürü İbâzîlerin Hâricîler ve Hâricîlik yorumu genellikle arka planda kalmıştır. Oysa ki kendilerini Hâricî olarak nitelemeyen bu fırkanın Hâricîler hakkındaki düşünceleri önem arz etmektedir. Bu öneme binaen bu çalışmada Hâricîliğin ortaya çıkışı, fırkalara ayrılması ve en önemlisi İbâzîlerin Hâricîleri nasıl konumlandıkları İbâzî kaynaklar esas alınarak aktarılmaya çalışılmıştır. İbâzîlerin Hâricîlik tanımlaması genel Hâricî tanımlamasından ayrılmaktadır. Genel Hâricîlik tanımında İbâzîleri de kapsayan bir tanım ortaya çıkarken İbâzîler hicrî 64 senesinden sonra diğer Hâricî fırkalarından kesin bir şekilde ayrıldıklarını iddia etmektedirler. Söz konusu tarih öncesi süreçte kendilerini Hâricî olarak değil Muhakkimetü'l-ulâ olarak konumlandırmışlardır. Gerek İbâzîlerin konu hakkındaki iddiaları gerekse de İbâzîleri Hâricî olarak niteleyenlerin iddiaları vuzuha kavuşturulması gereken bir meseledir. Dolayısıyla bu çalışmada bu iddiaların cevaplanması amaçlanmış olup söz konusu yaklaşımların tahlili yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: İbâziyye Mezhebi, Hilafet tartışmaları, Hâricîlik, Fırka, Yorum.

The Emergence of Kharijite and the Interpretation of Kharijite in Ibâzî Understanding

Abstract

Since the emergence of Externalism until today, the debates about Kharijism and Kharijites have continued. Not only in the past but also in today's world, it is possible to say that almost all of the structures described as radical Islam are associated with Kharijism. Ibâdîs, who had organic ties with Kharijism in the first period, yet who claimed that they were not Kharijites later, are defined as Kharijites by many sections today. However, when the Kharijism comment of Ibâdîs is examined, it is seen that they claim that they are not Kharijites, and they keep themselves far away from Harijites, which is mentioned in both classical and modern sources. In this study, it has been tried to convey the emergence of Ibâdî, and its splitting into sects, the most important of all, how Ibâdîs have mentioned Kharijites based on Ibâdî sources. The definition of Kharijism by Ibâdîs differs from general definition Kharijism. While in the general definition of Kharijism, a definition, which covers Ibâdîs as well, emerges, Ibâdîs claim that they definitely differed from other Kharijite sects after Hegira 64. They

located themselves as Muhakkimimetu al-ulâ not Kharijite during the process before the abovementioned date. Both the claims of Ibâdîs about the issue and the claims describing Ibâdîs as Kharijite are issues to be clarified. Therefore, in this study, it is aimed to find out the answers to these claims, and the aforementioned approaches are analysed.

Keywords: Ibâdiyye Sect, Caliphate Debates, Kharijite, Sect, Commentary

Giriş

Hâricî anlayışın Hz. Peygamber döneminde yaşanan bir ganimet taksimi sonucunda ortaya çıktığı düşünülse de bir fırka olarak zuhur etmesi Sıffin savaşı akabinde olmuştur. Hz. Ali ve Muâviye arasındaki tahkim meselesinde “Hüküm ancak Allâh’ındır” şiarıyla şöhret kazanan bu oluşum, Muaviye’nin Hz. Ali’ye karşı isyanını geride bırakacak kadar ön plana çıkmıştır. Öyle ki Sıffin savaşı denilince araştırmacılar Muâviye ve yaptıklarından çok Hâricîler ve yaptıkları üzerinde durmaktadırlar. Bunun birçok sebebi olmakla birlikte en önemlisi, Hâricîlik ve Hâricîlerin genellikle yanlı Sünnî kaynakların aktarımı çerçevesinde değerlendirilmesidir. Hâricîlik ve Hâricîler konusunda objektif olabilmenin imkânı, öncelikle Hâricîlerin ya da onlarla bağlantılı fırkaların ve peşinden tarafsız yazılmış kaynaklara müracaat etmekle sağlanır. Hâricîlik, itikadî veya fikhî bir mezhep olarak sistemleşen bir oluşum değil, Hz. Ali’den ayrılıp Harûrâ denilen yerde toplanan bir guruptur. Hicrî 64 senesinde Harûrâ’da toplanan bu kitle kendi arasında fırkalara ayrılmıştır. Bu ayrışmanın temel sebebi, özellikle Nâfi‘ b. Ezrâk’ın şiddeti meşru görüp kendileri gibi düşünmeyen diğer Müslümanları tekfir etmesi, kanlarını, mallarını ve ırzlarını helal saymasıdır. Bu vartadan sonra Hâricîler artık Ezârikâ, Sufriyye, Necdîyye/Necedât ve İbâzîler şeklinde fırkalara ayrılmıştır. İbâzîler, bu radikal tutumlarından ötürü diğerlerinden beri olduğunu özellikle belirtmiştir. Nitekim Abdullah b. İbâz ve Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân arasında geçen yazışmalarda bu durum hususen vurgulanmıştır. Ne var ki Hâricîlik konusu ele alınırken bu ayrışmanın neden kaynaklandığı göz ardı edilmiş, ılımlı bir anlayışa sahip İbâzîler, şiddet ve tekfir yanlısı olan diğer Hâricî fırkalarla aynı kategoride değerlendirilmiştir. Halbuki bahsi geçen yazışmalarda yer aldığı üzere İbâzîler böyle bir genellemeye şiddetle karşı çıkmış ve kendilerinin diğer Hâricî fırkalardan ayrı değerlendirilmeleri gerektiğini belirtmişlerdir. Çalışmamızda gerek kendi kaynakları gerekse farklı kaynaklar referans edilerek İbâzîlerin söz konusu tutumuna ve bu tutumun gerekçelerine yer verilmiş; Hâricî olarak isimlendirilmek istemeyen İbâzîlerin, kendilerini Şurât, Ehlu’l-İstikâme, Hâruriye ve Vehbiye olarak isimlendirilmeyi uygun gördükleri ifade edilmiştir. Nitekim günümüze kadar ulaşabilmeyi başaran İbâzî mezhebi Hâricîler ve Hâricîlik konusunda özgün görüşlere sahip

olmakla birlikte, kendilerini Hâricî olarak görüp görmedikleri konusunda da fikir beyan etmişlerdir. Onların Hâricîliğe yaklaşımları ve tanımlamaları Sünnî kaynaklarda zikredilenlerle farklılık arz etmektedir. Bu itibarla objektiflik açısından Hâricilik ve Hâricîlerle ilişkileri konusunda günümüze kadar ulaşılmış İbâzî kaynaklara müracaat etmek bir gerekliliktir. Ancak İbâzîlerin daha çok sünnî kaynaklar üzerinden tanıtıldığını görmekteyiz. Böylesi bir yaklaşım ise İbâzîlerin sağlıklı anlaşılmasının yanı sıra onların başta Ezârikâ olmak üzere diğer Hâricî fırkalarıyla bir tutulmasına da neden olabilmektedir. Bu çalışmamızda İbâzîlerin, Hâricî ve Hâricilik konusuna yaklaşımları ve kendilerini Hâricî bir fırka olarak görüp görmediklerini bizzat kendi kaynaklarını temel alarak ele almaya çalışacağız.

1. Hilâfet Sorunları ve Hâricîlik

Hz. Muhammed (a.s.) nebîliğinin yanı sıra aynı zamanda Müslümanların idarecisiydi.¹ İdareci vasfıyla sonrakilere örnek olacak şekilde yaşadığı dönemdeki Müslümanların birlik ve beraberliğini tesis etmeye çalışmıştı. Bu anlayış doğrultusunda İslâm'ın adalet ve erdemini hâkim kılmak için büyük bir çaba göstermişti. Nübüvvetinin ilk döneminde yaşadığı Mekke'de kabilesi ve diğer Mekkeliler, Müslümanlara hayat şansı tanımadıkları için² Medine'ye hicret etmek zorunda kalmıştı.³ Burada daha sonra hâkimiyetini geniş coğrafyalara yayacak olan İslâm devletinin temellerini attı.⁴ Hz. Peygamber, yetenek ve karizmasıyla hayatta iken İslâm birliğini zedeleyecek herhangi bir hadise yaşanmadı, çünkü peygamberliğin yanında nüfuzlu bir komutan ve âdil bir devlet yöneticisiydi.⁵ Müslümanlar O'nun yönetiminde hem dinî hem de dünyevî anlamda sürekli terakki halindeydiler. Kısa denilebilecek sürede İslâm toplumunu beraber karar alan ve genelleyici aksiyon ruhuna sahip mümtaz bir toplum haline getirdi. Şüphesiz bunda peygamber oluşunun kerameti vardı.⁶

Ne var ki bu birlik havasının ileride bozulacağı, Hz. Peygamber daha defnedilmeden önce Sakîfetü benî Sâide'de⁷ yaşanan hilafet tartışmasıyla kendisini belli etmeye başlamıştı.⁸

¹ Ebû Muhammed Abdulmelik İbn Hişâm, *es-Siretu'n-nebeviyye*, (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2004), 1/174.

² Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, ter. Fikret Işıltan, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1963), 2.

³ Ebû'l-Fidâ İsmâ'il b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, tah. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, (Dâru'l-Hicr, 2003), 4/516.

⁴ Abdullah Draz, *Kur'an'a Giriş*, ter. Salih Akdemir, (İstanbul: Otto, 2017), 52.

⁵ Montgomery Watt, *Hz. Muhammed'in Mekkesi*, ter. Mehmet Akif Ersin, (İstanbul: Kuramer, 2017), 155.

⁶ Nisâ, 4/80; Haşr, 59/7. "Resûlullah'a itaat eden Allah'a itaat etmiş olur."

⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, (Beyrût: Dâru't-Turâs, 1968), 3/205; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Sakîfetü Benî Sâide" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, 2009), 36/11-12.

O toplantı sonunda, istisnalar dışında,⁹ Hz. Ebû Bekir'e (ö.13/634) biat sağlandı.¹⁰ Hz. Ebû Bekir'in hilafeti boyunca İslâm ümmeti Ridde olayları dışında ciddi bir siyasi problemle karşılaşmadı. Hz. Ebû Bekir bu görevi vefatına kadar yerine getirmiş oldu. Aynı durum genel anlamda Hz. Ömer'in (ö. 23/644) hilafeti için de geçerlidir. Ancak Hz. Osman'ın (ö. 35/656) hilafeti, özellikle de son altı yılı, İslâm coğrafyasında ve Müslümanlar arasında bir daha kapanmayacak yaraların açıldığı dönem olarak tarihin sayfalarında yerini aldı.¹¹ Biraz da ilerlemiş yaşının sebep olduğu otorite boşluğunun birtakım yakınları tarafından suistimale uğratılması,¹² Kûfe ve Mısır halkı başta olmak üzere İslâm coğrafyasında son derece rahatsızlık yaratmaktaydı. Nitekim bu olaylar, Halife Osman'ın hiç kimse tarafından tahmin edilmeyecek kadar kısa bir sürede İslâm'ın komuta merkezi Medine'de iktidarın problemlili uygulamalarına itiraz edenler tarafından¹³ şehit edilmesiyle sonuçlandı.¹⁴ Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Medine'de yoğun müzakerelerden sonra Hz. Ali'ye (ö. 40/661) biat edildi. Ancak bu biat sınırlı¹⁵ ve bazı kesimlerce istemsizce yapılan bir biattı.¹⁶ Nitekim biatten sonra yaşanan bazı olaylar bunu ortaya koymaktadır.¹⁷

1.2. Cemel ve Sıffin Savaşları

Hz. Osman'ın katledilmesi var olan sorunları ortadan kaldırmadığı gibi, daha sonra cereyan eden olaylara da zemin oldu. Nitekim Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656), Talha b.

⁸ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-mülûk*, 3/206; Ahmed b. Su'ûd es-Seyâbî, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, (Seeb: Mektebetu'd-Dâmirî, 2016), 516; Ethem Ruhi Fırlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, (Ankara: Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983, 28.

⁹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-mülûk*, 3/208-209; Mehmet Azimli, "Sa'd b. Ubâde", *DİA*, İstanbul 2008, 35/377-378. Krş. Celâleddin ed-Devvânî, *Akaid-i Adudiye Şerhi Celâleddin ed-Devvani*, çev. Mustafa Akman, Batman: Mütercim Yayınları, 2021, 247-250.

¹⁰ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-mülûk*, 3/203.

¹¹ İbâzîlik ile Hâricîlik arasında kesin bir ayrım yapan, İbâzîliği, Hâricîlikten ayrı bir fırka şeklinde gösteren ve dahası Hâricîliğin sapkın bir fırka olduğunu ifade eden Kalhâtî, İbâzî geleneğin önemli bir mezhepler tarihi kaynağı olan el-Keşf ve'l-Beyan adlı bu eserini, 73 fırka rivayetini esas alarak telif etmiş ve Fırka-ı Nâciye olarak sadece "İbâziyye" fırkasını kabul etmiştir. el-Keşf ve'l-Beyan'da Hâricîlerin, ilk iki halifeden son derece hürmetkâr bir şekilde bahsettiğini göstermektedir. Kalhâtî, üçüncü halife Hz. Osman dönemini anlatırken, onun hilafetinin ilk altı yılında "doğru amel ettiğini ve güzel işler yaptığını, ancak ikinci altı yıllık dönemde ise Hz. Peygamber'in sünnetinden ayrıldığını, bazı yolsuzluklara ses çıkarmadığını ve akrabalarına ayrıcalık yaptığını belirterek onu zemmeder. Ayrıca Hâricîlerin hakem tayin etmesi sebebiyle Hz. Ali'ye karşı çıktıklarını ve ondan ayrıldıklarını ileri sürer ve Hâricîlerin temel yaklaşımını burada dile getirir. Mustafa Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları İçerik ve Özellikleri*, 56-57.

¹² W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, ter. Ethem Ruhi Fırlalı, (İzmir: İzmir Fakültesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017), 13.

¹³ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 11-12.

¹⁴ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/209-210.

¹⁵ Medine'de Ali'ye biat etmeyen çok önemli isimler bulunmaktaydı. Bunlar, Sa'd b. Ebî Vakkâs, İbn Ömer, Süheyb, Zeyd b. Sâbit, Muhammed b. Mesleme, Selemete b. Vakş ve Usâme b. Zeyd. bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/432.

¹⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/429.

¹⁷ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, ter. Harun Yıldız, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 26; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/427-428-429; Şemmâhî, Ebî'l-Abbâs Ahmed b. Said b. Abdulvâhid, *Kitabu's-siyer*, (Maskat: Metâbiu'n-Nahde, 1987), 1/42; Şemmâhî, *Kitabu's-siyer*, 42.

Ubeydullah (ö. 36/656) ve Hz. Âişe'nin (ö. 58/678) Hz. Ali'yle Cemel'de savaşmaları hususunda dile getirilen gerekçe, Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılmamasıydı.¹⁸ Aynı zamanda Şam valisi olan Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680) da Ümeyye oğullarından olan Hz. Osman'ın katilinin/katillerinin cezasız kalmasını bahane ederek Hz. Ali'ye biat etmiyordu.¹⁹ Hz. Osman'ın katledilmesi bilhassa Ümeyye oğulları açısından Arap cahiliye asabiyetinin uyanmasına sebep oldu. Hz. Osman'ın şehit edilmesine seyirci kalan Medineliler ve özellikle de İslâm devletinin tek düzenli ordusuna sahip Şam valisi Muâviye²⁰, Hz. Osman muhasara altında olduğu dönemde üzerine düşeni yapmazken onun katledilmesini siyasi açıdan Hz. Ali'ye karşı bir dezenformasyona dönüştürdü. Nitekim Wellhausen (ö. 1918) bu bağlamda Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmamasının biat edilmiş halifeye karşı isyan için bir kılıf olduğunu şöyle ifade eder:

*“Osman'ın intikamı, hakikatte yalnız Ali'ye karşı duydukları kin ve hasedin birleştirdiği pek muhtelif görüş ve istikamette eşhas için bir parola oldu.”*²¹ Hal böyle olunca Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması talebi başta olmak üzere diğer bazı iddiaların neticesinde de hicrî 36'da binlerce Müslümanın vefat ettiği²² Cemel savaşı yaşandı.²³

Söz konusu dönemde Muâviye, Hz. Ali'ye biat etmeye niyetli olmadığı gibi, akrabası olan Hz. Osman'ın katillerini ordusunda barındırdığı için ona karşı kara propaganda yaparak Suriyelileri Hz. Ali'ye karşı harekete geçirmek için elinden geleni yapıyordu. Bu meyanda sözgelimi Hz. Osman'ın zevcesi Nâile tarafından kendisine gönderilen halifenin kanlı gömleğini Suriyelileri kıskırtmak için camide teşhir ediyordu. Muâviye'nin, Hz. Ali tarafından kendisini biate davet etmek için gönderilen elçinin önünde Suriyelilerin intikam hırslarını bir nümâyış halinde gösterdiği ve bu oyun ile istediği etkiyi yarattığı kaynaklarda zikredilir.²⁴ Muâviye'nin ortaya koyduğu bu politikaları altında daha Müslüman olmadan önce Beni Ümeyye'nin idarecilik alanında kazandıkları tecrübelerle bağlamak mümkündür. Mekke şehir devletinin en önemli idare birimlerinden olan “kıyade” Beni Ümeyye'deydi.

¹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* 10/432.

¹⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 5/5.

²⁰ Bârûnî, Ebî Rebi' Süleyman, *Muhtasarı târîhu'l-İbâziyye*, (Seeb: Mektebetü'd-Dâmirî, 1995), 19.

²¹ Wellhausen, Julius, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, ter. Fikret Işıltan, (İstanbul: Ankara Matbaası, 1960), 122.

²² Kaynaklara göre Cemel savaşında 13.000 ile 18.000 arasında kişi ölmüştür. bk. Mes'udî, Ebû Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, Dâru's-Sâvî, Kâhire, ty. 255; Şemmâhî, *Kitabu's-siyer*, 44.

²³ Geniş bilgi için Bkz., Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/506; Wellhausen, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, 121.

²⁴ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 35. Etkisi bugüne gelmiş böylesi tarihsel ve düşünsel derinliği olan mevzulara, Wellhausen gibi geç dönem yerine ilk dönem kaynaklarının verilmesi daha uygun olur. Wellhausen ve benzerleri de ilaveten verilmelidir. Ayrıca oryantalistik çalışmalardan istifade mahzur olmadığı bir yana gerekli olmakla beraber makalede bolca kullanılmış olması okuyucuda bazı hassasiyetlerin uyanmasına ve bu ise makalede anlatılan ilmi tespitlerin itibarına gölgeye neden olabilir. Bu açıdan konuya dair Müslüman müelliflerce çağdaş dönemde yazılmış nice kaliteli esere buralarda yer verilmelidir.

Muaviye daha sonraları bu görevi ifade edebilmek için bir veliaht şeklinde eğitilmişti.²⁵ Ancak Hz. Ali'nin faziletleri, Peygambere yakınlığı ve sahabenin indinde de halifelik makamına daha münasip görülmesiyle birlikte, onun idarecilik becerileri hususu aynı doğrultuda olmamıştır.²⁶

Bütün bu yaşananlardan sonra Hz. Ali açısından otoritenin sağlanması için savaşmaktan başka çare kalmamıştı. Nitekim h. 36 senesinin Zilhicce ayında Sıffin'de iki taraf karşı karşıya geldi. Savaş Hz. Ali'nin lehine zaferle sonuçlanmaya çok yaklaşmışken Muâviye'nin mağlup olacağını anlayan Amr b. As (ö. 43/664), istişare sonucu mızrak uçlarına taktığı mushaf sayfalarını kaldırarak²⁷ Hz. Ali'yi Kur'an'ın hükmüne davet etti.²⁸ Bu çağrının niçin yapıldığını anlayan Hz. Ali bunu kesin bir tavırla reddetti. Ancak Hz. Ali'nin ordusunda bulunan bazı kimseler O'nu Hz. Osman'ın akıbetiyle tehdit edince Hz. Ali tahkime rıza göstermek zorunda kaldı.²⁹ Böylece Muâviye'den sonra Hz. Ali'ye karşı ayaklanan bir topluluk³⁰ daha ortaya çıkmış oluyordu.³¹

1.3. Nehrevân Savaşı

Literatürde muhtelif din, fırka ve mezhepler tarihini konu alan makâlat, milel ve nihâl kitaplarında Hâricîlik³² mevzuu işlenirken genel anlamda Sıffin savaşı bu fırkanın başlangıç noktası olarak kabul edilir.³³ Fakat Hâricî denilen anlayışın/oluşumun ilk olarak Sıffin savaşı

²⁵ Eyüp Kurt, Muâviye b. Ebî Süfyan'ın Yönetim Anlayışı, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2021), 1524.

²⁶ Şüphesiz İmam Ali'nin fevkalade şecaati, gayet büyük fesahati ve güçlü belagatı vardı. Peygamber'e (s) herkesten daha yakındı. Hikmet bakımından sahabenin çoğundan üstündü. Fakat siyaset işlerinde ve hilafet gibi büyük başkanlıklarda insanın şahsî faziletleri yeterli değilmiş! Yoksa İmam Ali gibi bir halifeye, Muaviye ve Amr b. el-As gibi dahiler galip gelemezdi. Ali (a), fikirlerinde kendi bildiğine giden, hiçbir meselede kimsenin görüşüne iltifat etmeyen, ümmetin küçüklerine ve büyüklerine karşı şiddetli davranan bir kişiydi. Hatta İbni Abbas gibi muteber taraftarlarını da sonunda kendisinden bezdirdi. O, dönemin şartlarına uygun siyasetten ve fitnelere gafil gibiydi. Amr gibi deha sahibi düşmanları, fitne iplerinin uçlarını kendi parmaklarıyla oynatıp, bütün hareketlerden haberdar olarak sakınıp dururlarken, kendi taraftarlarına şiddetle muamele edip Nehrevan'da birçok kişinin ölümüne sebep olan Ali (a), suikast kararına da kendisinin ihtiyatsızlığıyla kurban gitmiş olmalı. Carullah Bigiyef, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, Yayına Haz.: M. Bilgiz, Kitabiyat Yay., Ankara 2001, 47-48.

²⁷ Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 1.

²⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 5/48; Wellhausen, Julius, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, ter. Fikret Işıltan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996), 1.

²⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, s. 92; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 1.

³⁰ Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 18-19; Muhammed Ebû Zehrâ,, *Mezhepler Tarihi*, ter. Sıbğatullah Kaya, (İsyanbul: Çelik Yayınevi, 2016), 71.

³¹ İsmâil b. Sâlih b. Hamdân el-Eğberî, *el-Madhel İlâ Fikhi'l-İbâdiyye*, (Maskat: Mektebetu Zâmiri, 2013), 38.

³² Bu kısımdan itibaren kullanılan Hâricî kelimesinin karşılığı ile Nâfi' b. Ezrâk dönemindeki bölünme sonucunda kastedilen Hâricîlik kelimesinin medlulü bir değildir. Ayrılık dönemine kadar ki zaman dilimini kapsayan dönemde kullanılan Hâricî kavramı Hz. Ali'den ve onun ordusundan ayrılıp çıkanlar anlamında kullanılmıştır. Bundan dolayı bazı yerlerde bu dönemin aktörlerini belirtmek için bazen 'Hâricî' bazen de 'Muhâkkimetu'l-Ulâ' tabirleri kullanılmıştır.

³³ Ebî Hasan Ali b. İsmail, Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, (Beyrut: Dar Sâdir, 2006), 60; Ebû'l-Ferec, Muhammed b. İshâk en-Nedim, *el-Fihrist*, (Beyrut: Daru'n-Nefais, 2016), 360; Ebû Feth

esnasındaki bazı olaylar dolayımında meydana çıktığı tartışmalıdır. Zira o dönemde Hâricîler bu isimle isimlendirilmez ise de bu anlayışın Hz. Osman'ın öldürülmesiyle doğrudan ilişkili olduğu bir gerçek olarak kabul edilmektedir.³⁴ Nitekim Hz. Ali'nin tahkimi kabul etmemesi üzerine ordusundan birtakım kimselerin onu Hz. Osman'ın akıbetiyle tehdit etmeleri³⁵ bu tezi desteklemektedir. Hatta bu oluşumun temelleri Hz. Peygamber döneminde yaşanan bir ganimet³⁶ taksimine itiraz edilmesi meselesine³⁷ dahi dayandırılmaktadır.³⁸ Öyle ki sonraları Hâricîleri niteleme çabalarının yegâne argümanı Hz. Peygamber'den varit olduğu iddia³⁹ edilen bazı rivayetlerdir.⁴⁰ Nitekim Şehristânî'ye (ö. 548/1153) göre de bu anlayış Hz.

Muhammed b. Abdulkarim Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, el-(Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2004), 91; Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 71; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 1.

³⁴ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 11.

³⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, s. 92; Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 71; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 12-13.

³⁶ Yahya b. Said, Câbir'den şunları işittiğini aktarıyor: 'Ce'râne'de kulağımla işittim ve gözümle gördüm ki, Bilâl'in elbisesinin üzerinde gümüş vardı. Hz. Peygamber onları oradan alıp insanlara dağıtıyordu. Bunu gören biri (bazı kaynaklarda özellikle Sünnî kaynaklarda bu kişinin Hurkûs b. Zuheyr olduğu ancak hakikatte böyle olmadığı tespit edilmiştir. bk. Mustafa Öz, 'Hurkûs b. Zuheyr', *DİA.*, İstanbul, 1998, 18/390-391) adaletle dağıt dedi. Hz. Peygamber yazıklar olsun sana ben adaletli olamayacaksam kim olabilir ki? Hz. Ömer ya Resulallâh bırak bu pis münafığı öldüreyim deyince Hz. Muhammed, insanların kendi arkadaşlarını öldürüyor demesinden Allâh'a sığırım dedi. Bu ve arkadaşları Kur'an okuyacaklar fakat Kur'an boğazlarını geçmeyecektir. Bunlar dinden, okun yaydan çıkıp ayrıldığı gibi çıkacaklar. bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/611.

³⁷ Bu konu hakkında detaylı bilgi için şu kaynaklara bakılabilir: İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* 10/611; Şemmâhî, *Kitabu's-Siyer*, 20; Naif Ma'ruf, *el-Havâric, fi'l-Asri'l-Emevî*, (Beyrut: Dâru Dalia', 2004), s. 238; Yasin el-Mutrifî, *fi Ma'na'l-Havâric*, (Merkez Namaa li'l-Buhûs ve'd-Dirâse), 1-19.

³⁸ Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 21.

³⁹ "Resulullah'ın vefatından sonra meydana gelen olaylarda olup bitenler ve bu olaylara hangi tarafta olursa olsun karışanlar hakkında aktarılan hadislerle/rivayetlere itibar etmemek lazımdır. Bu rivayetlerin geçtiği kaynakların şöhretine ve otoritesine kapılmadan tamamını, özellikle de mezhepler tarihi bağlamında aktarılanları tamamen reddetmek lazımdır. Şüphesiz bu rivayetleri reddederken, bunları Resulullah söylemiş olsa da anlamında değil, aksine cerh ve tadil prensipleri çerçevesinde Hz. Peygamber söylemiş olamaz kanaatinden hareketle reddetmek gerekmektedir. Değilsen Hz. Peygamber'e nispeti kesinleşmiş her sözün kıymeti vardır ve ona göre inanıp yaşamak lazımdır. Buradaki problem, Resulullah'ın irtihâlini müteakip ilk dönemlerden itibaren ortaya çıkan çekişmelerde yer alan grupların birbirleri aleyhinde ve kendi lehlerinde hadis uydurma faaliyetine yaygın biçimde girişmiş olmalarından kaynaklanmaktadır." Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları İçerik ve Özellikleri*, 194-195, 239.

⁴⁰ Sünnî geleneğe göre, Hâricîlik ismi oluşmadan evvel hadislerle fikir yapısı ve sıfatları belirlenmişti. Daha açık bir ifadeyle, Hz. Peygamber'in bazı hadisleriyle kastettiği firkanın hicrî 37 yılında Hz. Ali'ye karşı huruç edenler olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır. Hâricîleri ortaya çıkışlarından önce haber veren rivayetler, onları eylemsel ve düşünce yapısı bağlamında ele almaktadır. Bunların yapmış oldukları eylemlerle dinden kolayca çıkacağına işaret eden rivayetler onların eylemsel yönlerine işaret etmektedirler. Hz. Peygamber'in 'Bunlar dinden, okun yaydan çıkıp ayrıldığı gibi çıkacaklar' ifadesi aslında yaptıkları eylemlerin ne denli tehlikeli eylemler olabileceği hakkında bizlere ipucu vermektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in, 'Kur'an okuyacaklar fakat boğazlarını geçmeyecektir' ve 'yaşları eşit anlayışları ise kıttır' şeklindeki tavsifi de Hâricîlerin düşünce yapısı hakkında bilgi vermektedir. Tabi başta da belirttiğimiz gibi bu ifadeler, Sünnî bakış açısının iddialarını Hz. Peygamber üzerinden güçlendirme çabasının ürünüdür. Kaldı ki Hâricîleri adres gösteren bu rivayetlerdeki tavsif umumî olmakla beraber her kesimin muhaliflerine uyarlayabileceği esnekliktedir. Ters mantık ile Hâricîler de bu rivayetleri alıp muhaliflerine siz Kur'an'ı okudunuz fakat anlamadınız, Allah'ın hükmü dururken siz hilafet makamını beşerî ve adil olmayan yöntemlerle çözmek istediniz diyebilirler. Dolayısıyla tahkim ve sonrası tartışılırken akılcı ve objektif olmanın birçok çıkmazı ortadan kaldıracığı görüşündeyiz. Mezkûr konuyla ilgili şu kaynaklara bakılabilir: Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah Buhârî, *Sahihu'l-Buhârî*, tah: Muhammed b. Zuheyr Nâsir en-Nâsir, (Kahire: Daru Tevku'n-Necât, 1422), 4/91; Müslim, İbn Haccâc Ebu'l-Hasan el-Kuşeyri Nisaburi, *Sahihu'l-Müslim*, (Beyrut: Dâru'l-

Peygamber döneminde zuhur etmiştir.⁴¹ Kısacası Sıffin savaşında tahkimi kabul ettiği için Hz. Ali'ye karşı “hüküm ancak Allâh’ındır” diyerek ortaya çıkan ve daha sonraları Hâricî diye tanımlanacak bir fırka zuhur etti. Bu fırka, tahkimi kabul ettiği için Hz. Ali’nin ordusundan tepki kabilinden ayrılarak Harurâ denilen bölgeye çekildi.⁴² Hâricîlerin artık ne Hz. Ali’ye ne de Muâviye’ye biat etme niyetleri vardı. Fakat hilafet makamının tesisi için de birine biat edilmeliydi. Bu bağlamda üç isim ön plana çıkmaktaydı; Hurkûs b. Zuheyr, (ö. 38/658) Zeyd b. Hüseyin et-Tâî (ö. 38/658) ve Abdullah b. Vehb er-Râsibî (ö. 38/658). Yapılan istişareler sonunda Nehrevân’da bulunanlar, Abdullah b. Vehb er-Râsibî’ye biat ettiler.⁴³

Basra’dan Mis’ar b. Fedekî⁴⁴ komutasında beş yüz kişilik bir grup Nehrevân’da Abdullah b. Vehb er-Râsibî’ye katılmak için yola koyuldular.⁴⁵ Aslında Nehrevân savaşının fitilini ateşleyen olayı başlatan kişi Mis’ar b. Fedekî’den başkası değildi. Hz. Ali esasen Haricîlerle savaşmak istemiyor, aksine onları ikna ederek kazanmak istiyordu. Bunun için de defalarca onlara elçiler göndermiş ve kendi ordusuna katılmalarını istemişti. Fakat olumlu bir netice alamamıştı.⁴⁶ Her defasında bu çabası ve elçileri reddedilmesine rağmen onlarla savaşmak istememişti. Fakat Mis’ar b. Fedekî’nin Nehrevân’da Abdullah b. Vehb er-Râsibî’ye katılmak için yaptığı sefer esnasında Abdullah b. Habbâb’la (ö. 37/657-58) karşılaşması ve onu ailesiyle beraber öldürmesi hadisesi⁴⁷ üzerine Hz. Ali Kufelilerin

İhyau’l-Turasi’l-İslam, ty.), 2/750; Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şu’ayb b. Ali Nesâî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 3/457; Muhammed b. İsâ b. Sevrete b. Mûsâ b. Dehhak Tirmizî, *Sünenü Tirmizî*, Tah. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuat Abdulbâkî, (Kâhire: Şeriketu Mektebe, 1975), 4/481.

⁴¹ Şehristanî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 93.

⁴² Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 5/75.

⁴³ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 5/75. Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 24.

⁴⁴ Abdullah b. Habbâb’ın katillerinin Basra’dan gelen Mis’ar b. Fedekî öncülüğünde olan Haricî grup arasında olduğu ve Hz. Ali’nin bu katilleri Nehrevân’da olan Haricîlerden istediği, ancak Haricîlerin bu isteği şiddetle reddettiği aktarılır. Dolayısıyla Haricîlerin de bu olaya rıza gösterdiği gibi bir netice hasil olmaktadır. İbâzî kaynaklarına baktığımızda da bu olayın Sünnî kaynaklarında anlatıldığı gibi anlatıldığını görmekteyiz. Ancak Abdullah b. Habbâb’ı katledenlerin Nehrevân ehlinin sert eleştirisine maruz kaldığı, hatta Nehrevân ehlinin, Mis’ar b. Fedekî’yi öldürmek istediği ancak onun Nehrevân ehlinin elinden kaçmayı başardığını aktarır. Nehrevân ehlinin Abdullah b. Habbâb’ın katili/katillerine kucak açmadığını ve bu cinayete sahip çıkmadıklarını Eş’arî de desteklemektedir. Eş’arî, Abdullah b. Vehb er-Râsibî ve arkadaşlarının bu işe nefretle yaklaştıklarını belirtir. Ayrıca bu cinayeti işleyenlerin Nehrevân ehlinin olmayıp Basra’dan onlara katılmak için gelen gruptan oldukları kesindir. Bu olay olmadan önce Nehrevân ehlinin böyle bir tutum içinde olmadığı ‘isti’râzın Mis’ar b. Fedekî’yle başladığı da göz önünde tutulmalıdır. bk. Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 5/81; Eş’arî *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve ihtilâfu’l-musallîn*, 83; Şemmâhî, *Kitabu’s-Siyer*, 48; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 24-25; Mehmet Usluer, *Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 59, 92.

⁴⁵ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 5/76-77; Mehmet Usluer, *Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2022, 92-104.

⁴⁶ Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 78-82.

⁴⁷ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 5/81; Eş’arî *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve ihtilâfu’l-musallîn*, 83; Şemmâhî, *Kitabu’s-Siyer*, 48; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 24-25.

baskısına daha fazla dayanamayarak onlarla savaşmak zorunda kalmıştı.⁴⁸ Ağır bir mağlubiyet alan Haricilerin emiri Abdullah b. Vehb er-Râsibî başta olmak üzere sahabeden Hurkûs b. Zuheyr, Zeyd b. Hüseyin et-Tâî ve birçok Kurrâ bu savaşta öldürüldü.⁴⁹ Savaştan yaralı kurtulan Nehrevân ehli ise Kufe başta olmak üzere, ailelerinin yanına döndüler.⁵⁰ Ne var ki bu yenilgi, Hâricîlerin sonu olmak yerine maalesef ümmet birliğinin kesin bir şekilde bozulmasına sebep oldu.

1.4. Hâricîlerin Bölünmesi ve Fırkaları

Tahkim olayından sonra Hâricîlere karşı gelişen olaylar Hâricîleri bir müddet bir arada tutmuştur. Ancak daha sonraları bu birlik havası, yerini ayrışmaya ve fikir ayrılıklarına bırakmıştır. Nehrevân'dan sonraki yıllarda özellikle h. 64'te Nâfi' b. Ezrâk'ın (ö. 65/685) şiddet yanlısı fikirlerinden ötürü Muhakkimetu'l-Ûlâ⁵¹ denilen bu kitle kendi arasında fırka ve mezheplere ayrıldı.

1.4.1. Ezârîka

Nâfi' b. Ezrak'a nisbet edilen bu firkanın ilkeleştirdiği aşırı şiddet tutumundan dolayı, Muhakkimetu'l-Ûlâ kendi arasında fırkalara ayrılmıştır.⁵² Yezîd b. Muâviye'nin (ö. 64/683) ölümünden sonra Basra'da oluşan otorite boşluğundan faydalanma ya da Abdullâh b. Zübeyir'le (ö. 73/692) fikir uyuşmazlığından ötürü Mekke'den Basra'ya dönen⁵³ Nâfi' b. Ezrak, burada etkili bir oluşumun lideri oldu. Liderliği bir yıl sürmesine rağmen son derece etkili bir Hâricî isim olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁴ “Hüküm ancak Allâh'ındır” şeklindeki Hâricî sloganını ve bu bağlamda devlet idaresinin mutlaka Kur'an'a dayanması gerektiğini savunan Nâfi' b. Ezrak'ın düşünceleri toplum dayanışması kavramından büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu anlayışa göre kendileri gibi düşünmeyen ve kendileri gibi düşünüp onlarla beraber savaşmayan muhalifleri müşrik ve ebedi cehennemliktir. Dolayısıyla müşrik diye niteledikleri böyleleriyle savaşmak ve hatta onları öldürmek de helâldir. Onlar muhaliflerinin yurtlarını küfür yurdu olarak gördükleri gibi, büyük günah işleyenlerin kâfir ve ebedi cehennemlik ve bunların (müşrik) çocuklarının ebeveynleriyle birlikte cehennem ehli

⁴⁸ Ali Yahya Mu'ammer, *el-İbâziyye fî mevkibi't-târîh*, (Seeb: Mektebe Dâmiriyye, 2008), 1/33; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 25.

⁴⁹ Muhammed Sâlih Nâsır, *Menhecû'd-da've 'inde'l-İbâziyye*, (Maskat: Dâru Nâsır, 2015), 33.

⁵⁰ Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 25.

⁵¹ Tahkim olayından sonra Hz. Ali'den ayrılıp, Abdullah b. Vehb er-Râsibî, Hurkûs b. Züheyr ve diğer birkaç öncü kişi komutasında Harurâ denilen yere çekilen namaz ve oruç ehli kimselerin oluşturduğu ilk ayrılıkçı oluşum. bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 92-93.

⁵² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 5/563. Fığlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 74; Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 84; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 22.

⁵³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 5/563.

⁵⁴ Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 43.

olduklarını⁵⁵ öne sürerek⁵⁶ kendilerine muhalefet edenlerin eşlerini ve çocuklarını öldürmeyi mübâh saymış ve Kur'an'da bulunmadığı için recm cezasının olmadığını iddia etmişlerdir.⁵⁷ Basra'daki diğer gruplar zikri geçen bu görüşlerinden ötürü Nâfi' b. Ezrak'tan ayrılmışlardır.⁵⁸

1.4.2. Necdî/Necedât

Necde b. Âmir el-Hanefî'ye (ö. 72/691) nispetle 'Necdiyye' ya da 'Necedât olarak isimlendirilen bu fırka, ilk başta Nâfi' b. Ezrak'ın görüşlerini benimseyerek ona katılmak istemiştir. Ancak İbnu'l-Ezrak'ın, kaade'nin kadın ve çocuklarıyla beraber öldürülmesini meşru görmesi üzerine bu görüşleri reddeden yeni bir fırka olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁹ Necedât fırkası, Muhaliflerle beraber yaşayan zimmilerin durumu hakkında da Ezârîka ile fikir ayrılığı yaşamıştır. Ezârîka, müslümanların emanı kapsamında olan zimmîlerin zimmetlerine hürmeten kanlarının helâl olmadığını söylerken buna karşılık Necedât fırkası yanı başlarında yaşadıkları Müslümanların kanları helal olduğu gibi bu zimmîlerin de kanının helâl olması gerektiğini ileri sürmüştür.⁶⁰ Necedât, ayrıca diğer Hâricî fırkaların aksine imam tayin etmenin şer'î bir gereklilik olmadığını, bunun maslahat gereği olduğunu ileri sürmüştür. Bunun anlamı şudur: Müslümanlar kendi aralarında adaleti gözetebiliyor ve yerine getirebiliyorlarsa, İmam tayin etmelerine ihtiyaç yoktur.⁶¹ Bu fırka daha sonra kendi içindeki anlaşmazlıklardan ötürü çeşitli alt fırkalara ayrılmıştır.⁶²

1.4.3. Sufriyye

Ziyâd b. Asfar'ın (ö. 1./7. yüzyıl sonraları) etrafında birleşenlerin oluşturduğu bu grup Ezârîka'dan daha ılımlı, diğer Hâricî gruplardan ise daha radikal bir anlayışa sahiptir. Ezârîkâ'dan ayrıldıkları hususların başında muhaliflerinin kadın ve çocuklarını öldürmemeleri

⁵⁵ Bkz. Hafzullah Genç-Osman Aydın, Hadis ve Kelam İlimleri Açısından Müşrik Çocuklarının Ahiretteki Durumları I "Cennetlik Oldukları Görüşleri Özelinde", İslâmî Araştırmalar, 2021, cilt: 32/3, s. 652-653. Aynı görüşü ifade eden Sünnî alim Celâleddin Devvânî (ö. 908/1502) ve diğer tartışmalar için bkz. Mustafa Akman, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi, İstanbul*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 254-256.

⁵⁶ "Hâricîlerin ılımlı gruplarından biri sayılan İbâziyye hüküm belirtmekten kaçınan bir diğer fırkadır. Onlar müşrik çocukları konusunda tevakkuf etmiştir", Hafzullah Genç-Osman Aydın, Hadis ve Kelam İlimleri Açısından Müşrik Çocuklarının Ahiretteki Durumları II "Cehennem ve Tevakkuf Görüşleri Özelinde", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2021), 979.

⁵⁷ Eş'arî *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfu'l-musallîn*, 59; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 96-97; Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 85; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 76-83.

⁵⁸ Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 43.

⁵⁹ Eş'arî *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfu'l-musallîn*, 61; Bağdâdî, Abdülkerim, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, ter: Ethem Ruhi Fığlalı, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 63. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 97; Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 86; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 44.

⁶⁰ Eş'arî *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfu'l-musallîn*, 62; Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 86.

⁶¹ Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 86.

⁶² Eş'arî *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfu'l-musallîn*, 63; Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 87.

gelmektedir. Ayrıca büyük günah işleyeni Ezârikâ'nın aksine müşrik olarak görmez, büyük günah işleyenleri o günahın ismi ile isimlendirirlerdi. Şöyle ki zina edene zâni, hırsızlık edene sârik, iftira edene kâzif derlerdi.⁶³ Bazı Sufrilere göre büyük günah işleyen birinin kâfir sayılabilmesi için imâm tarafından cezalandırılması gerekmektedir.⁶⁴

Adı geçen bu fırkalar genel anlamda makâlât, milel ve nihâl türü eserlerde yapıları, ilke ve anlayışları ile müessisleri bakımından izah edilmiştir.⁶⁵ Bu sebeple çalışmamızın bundan sonraki kısmında sadece ana konumuz olan İbâziyye mezhebi kapsamlı bir şekilde ele alınacak, diğer fırkalardan ise bu mezhebin daha iyi anlaşılmasını sağlayacakları katkı mesabesinde bahsedilecektir. Fakat burada tüm haricileri birleştiren ortak ilkeler unutulmamalıdır. Bu ilkeler şunlardır.

a) Halife seçimle belirlenmelidir. Bu seçime sadece seçkinler katılmaz, bilakis tüm Müslümanların katıldığı kapsayıcı bir seçim olmalıdır. Halife âdil olduğu ve şeriatı ayakta tuttuğu sürece kendisine isyan edilmez. Bu ilkelere riayet etmediği vakit, uygun zaman gözetilmeli, fırsat bulunduğu azledilmeli ve mukavemet gösterirse de öldürülmelidir.

b) Halifelik hakkı sadece Kureyşlilere ait değildir. Halife olma hakkına her Müslüman eşit oranda sahiptir.

c) Günah- küfür ilişkisi son derece hassastır. Büyük günahtan tövbe etmeden ölen birinin durumu ve küçük günahta ısrar etmenin imana etkisi gibi durumlar bu kapsamdadır.⁶⁶

d) Tahkime rıza gösterenler ile, hak yoldan saptıklarını iddia ederek aralarına mesafe koymuşlardır.⁶⁷

2. İbâzî-Hâricî İlişkisi

Sünnî tarih kaynaklarında İbâzîlerle ilgili tanımlamalarda alışagelmış bir yöntem benimsenmiştir. Bu tanımlama kendilerince yanılmaz tespitler barındırdığı kadar da siyasi-dir. Özelde mezhepler tarihi kaynaklarına hem siyasi hem de siyasetin güdümünde⁶⁸ ideolojiye

⁶³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 65; Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 87-88.

⁶⁴ Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 88.

⁶⁵ Geniş bilgi için bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 5/81; Eş'arî *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfu'l-musallîn*, 83; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 92; Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 84.

⁶⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfu'l-musallîn*, 81; Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 76-77; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 46.

⁶⁷ Kalhâtî, Muhammed b. Said el-Ezdî, (thk. S. İsmail Kâşif) *el-Keşf ve'l-Beyân*, (Maskat: Vizâretu Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1980), 2/421. *İbâzî/İbâdî müellif Kalhâtî ve eseri el-Keşf ve'l-Beyân için bkz. Mustafa Akman, Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları: İçerik ve Özellikleri, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019, 54-57.*

⁶⁸ Ahmet Akbulut'un tespiti yerinde gözüküyor: "Gerçek odur ki, bütün İslam fırkalarında siyasi kanaatler, din boyası ile boyanmıştır. Tenkitten kurtulmanın en kestirme yolu da budur. Çünkü inançları eleştirmek kolay değildir. Bir düşünce, yanlış da olsa inanç haline gelmediği sürece tehlike teşkil etmez. İslam'ın sonraki

dönüşen mezhep/fırka aidiyetlerinin⁶⁹ hâkim olduğu izahtan varestedir.⁷⁰ Bu bağlamda şiddetten uzak, adaleti önceleyen ve monarşiyi reddeden İbâzîlerin, monarşist liderler ve bu anlayışları kanıksamış müellifler tarafından hakkaniyetle tanıtımı⁷¹ beklenemezdi. Hilafet makamını ehlibeyt veya Kureys'e hasreden bir anlayışa karşı bu makamın bir aileye veya kabileye mahsus olmadığını, liyakat ehli bir kölenin dahi halife olabileceğini savunan bir yapının o dönemde var olması monarşist yönetimler için büyük tehlike arz etmekteydi.⁷² Dolayısıyla dönemin siyasi iktidarlarından, bu fırkayı mutedil gören veya objektif bir tutum sergileyen yazarlara ve eserlerine tahammül etmeleri beklenemeyeceği gibi⁷³ hilafet makamında eşitliği savunan bu grubun insanların nefretini celbetmemeleri düşünülemezdi. Bundan ötürü kimi kaynaklarda İbâzî-Hâricî paralelliğinin baskın düşünce olarak karşımıza çıktığını rahatlıkla söyleyebiliriz.⁷⁴ İbâzîlerin sürekli olarak Hâricî anlayış üzerinden değerlendirilmeye tabi tutulması ve Hâricîlik tabirinin zihinlerde uyandırdığı menfî anlam, bu mezhebe karşı genel bir ön yargının var olmasına sebep olmuştur. Ayrıca Hâricîlik kavramının dönemsal karşılığı ve değişiminin tam izah edilememesinden ötürü genelleyici bir yaklaşımın hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Bu genelleyici tanım, haliyle İbâzî fikir ve

nesillere aktarılmasında bir halka olan sahabeyi, İslam'ın bir parçası olarak görmek, İslami nizamı çıkmaza sürüklemiştir. Bu çıkmazın sorumlularını, İslam'ın ilk müntesiplerini tamamen tenkit dışı bırakan zihniyette aramak icap eder.” Bkz. Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 266.

⁶⁹ Mezhepler, dinî düşünce bağlamında yoğun fakat siyasal, kültürel, ekonomik boyutları da olan sosyal kategorilerdir. Bkz. Mustafa Tekin, “Fizikle Metafizik Arasında Mezhepler -Sosyolojik Bir Bakış-”, *Gerilim ve Çatışma Arasında Mezhep -Mezhep Sosyolojisi-*, Editör: Mustafa Tekin, (Ankara, 2017), 22. Fakat bir kısım araştırmacılara göre ise mezhepçiliğin temelinde siyasî kanaat farklılığı yattığından Müslüman mezhepleri geçmişin siyasî partileri olup, bunları düşünce ekolü olarak görmek doğru değildir. Zira mezhepler arası çatışmanın nedeni, teolojik yorum farkı değil, egemenlik mücadelesidir. Bkz. Ahmet Akbulut, “Müslüman Geleneğinde Siyasi Çekişmeden Teolojik Ayrışmaya”, *İslam'ın Hakikat ve Mezhep Sorunu*, (Ankara, 2016), 46-47; Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, (Ankara: Otto, 1992), 252-277.

⁷⁰ Bkz. Mustafa Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları İçerik ve Özellikleri*, 126, 182-183, 202.

⁷¹ Mesela tarafsızlığıyla nam salmış Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö.324/935) *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*'in mukaddimesinde önceki Makâlât yazarlarının gerçeklere aykırı beyanda bulduklarını ama kendisinin eserini yazarken tarafsız kalacağını; fırkaların görüşlerini aktarmakla yetineceğini; kendi görüşlerini beyan etmeyeceğini; lehte ve aleyhte konuşmayacağını belirtse de İbâzî araştırmacılar, İbâzîlik bahsinde bu sözüne sadık kalmadığını ileri sürmektedirler. İbâzîler tarafından söz konusu esere yöneltilen itirazları şu ana başlıklar altında görülmektedir: İbâziyye'nin menşei, adlandırma sorunu, kurucu liderler, İbâzî Fırkalar, İbâzî görüşler. Orhan Ateş, “Muhaliif Fırak Kaynaklarında İbâziyye”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/7 (2017), 20, 22. Hâlbuki Mezhepler Tarihi yazarının birinci vazifesi, hangi mezhebe mensup olursa olsun, mezheplerin içinde buldukları her türlü şartları ve görüşlerini en iyi şekilde aksettirerek, bir tarafsızlık anlayışıyla tespit ve tasvir etmek olmalıdır. Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları*, 43-44, 46-48, 78, 134-135.

⁷² Eğberî, *el-Madhal ile'l-fikhi'l-İbâziyye*, 59.

⁷³ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 446; Muhammed Sâlih Nâsır, *Menhecu'd-da' ve 'inde'l-İbâziyye*, 26.

⁷⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfu'l-musallîn*, 68; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 108; Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 89; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 87.

görüşlerin Hâricîlik gölgesinde⁷⁵ kalmasına sebep olmuştur. İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *el-Fasl* adlı eserindeki Hâricî eksenli İbâzî tanımlaması bunun en tipik örneklerindedir.⁷⁶

Altı çizilmesi gereken diğer bir husus ise, İbâzîleri kendi kaynaklarından okuyup, onları doğru anlama çabalarının zayıf kalmasıdır.⁷⁷ Bir mezhebi veya fırkayı doğru anlamının yegâne yolu, o fırkanın kendi kaynaklarına müracaat⁷⁸ edilmesidir. Maalesef İbâzîlerle ilgili yapılan bazı çalışmalarda İbâzî kaynaklarına müracaat yüzeysel kalmıştır.⁷⁹ Hatta İbâzî mezhebine isnat edilen bazı yanlış görüşlerin tahkik edilmeden silsile yoluyla bir kısım eserlerde yer aldığını görmekteyiz.⁸⁰

Tarihsel süreçte İbâzîlerin genellikle Sünnî kaynaklar referans alınarak tanıtılmasını iki sebebe dayandırabiliriz. Bunlardan ilki; İbâzîlerin Hâricî olarak zihinlerde yer edinmiş olmasıdır. Çünkü Sünnî kaynaklarda İbâzîler anlatılırken genelleyci Hâricî profili birkaç farkla İbâzîlere uygulanmıştır ki uygulanan bu profil en müspet haliyle İbâzîlerin ılımlı Hâricîler olduğudur.⁸¹ Dolayısıyla burada sabit Hâricî anlayışının -ılımlılık şartıyla- İbâzîlere tatbik edilmesi söz konusudur. Zihinlerde oluşmuş menfi Hâricî anlayış ve onların kaynaklarına müracaat etmenin gereksizliği düşüncesi İbâzî kaynaklara mesafeli olma sonucunu da doğurmuştur. İbâzîlerin kendi kaynaklarından hareketle tanıtılmamasının diğer bir sebebi ise, İbn Nedim'in de (ö.385/995?) değindiği gibi siyasi baskılardan⁸² ötürü

⁷⁵ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 2/412.

⁷⁶ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mileli ve-nihâl*, (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1975), 4/189.

⁷⁷ Muhammed Sâlih Nâsir, *Menhecu'd-da' ve 'inde'l-İbâziyye*, 26.

⁷⁸ Orhan Ateş'in şu kanaati yerinde gözükmektedir: Hakikatin önündeki engeli kaldırıp ona ulaşabilmek adına her fırkanın kendi kaynaklarına ulaşmanın bir yolunu bulmak durumundayız. Çünkü fırkaları tanımak için başvurduğumuz kaynaklar, fırkaları tanıtmak yerine fırka taassubu sebebiyle fırkaları daha da tanınmaz hale getirmektedirler. Mezhepler tarihi kaynaklarının en belirgin özelliklerinden birisi taraftar olmalarıdır. Neseфі bu taraftarlığı düşmanlık seviyesine taşımıştır. Dinin aslında ortak görüşe sahip olan yani tenzilde aynı ama tevilde farklı görüşlere sahip grupları birbirine yaklaştıracığı yerde birbirinden uzaklaştırmaya ve düşman olmaya çağırılmaktadır. Görüşlerine meşruiyet kazandırmak için de hadisleri ve sahabe kavillerini araç olarak kullanmaktadır. bkz. "Ebû Mutî' Mekkûl en-Neseфі'nin Kitâbu'r-red alâ'l bida' ve ehli'l-ehvâ Adlı Eserinde İbâdiyye Değerlendirilmesi", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/9 (2017), 24, 37.

⁷⁹ Ahmet Yaman-Halit Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, 100-101; Abdulkadir Şener, *İslâm Hukukuna Giriş*, 85; Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, (İstanbul: Hikmet Evi Yayınları, 2016), 191.

⁸⁰ Zuheylî, Vehbe, *el-Fikhu'l-İslamî ve edilletuhu*, 1/45; Ahmet Yaman-Halit Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, 100-101; Abdulkadir Şener, *İslâm Hukukuna Giriş*, 85; Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, 191.

⁸¹ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 32; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 87.

⁸² Siyasî otoritenin kontrolünde ve belli bir mezhebin görüşlerinin öğretildiği medreselerin fırka zihniyetinin oluşmasında etkisi büyüktür. Nitekim bu misyonları ile sabitleşmeyi beraberinde getiren medreseler, tek bir düşünce sisteminin korumacılığını ve yayılmasını amaçlayan bir ilmî zeminin oluşmasına yol açmıştır. Sözelimi medreselerde müderrisler, siyasî tercihlerin/vesâyetin belirlediği ana kitapların dışında istedikleri herhangi bir kitabı okutmakta hemen hiçbir zaman özgür olamamışlardır. Öyle ki siyasî beklenti veya müdahale medreselerde okutulan itikâdî, mezhebi ve kelâmî eserlerin muhtevasını bile belirleyici olmuştur. Dolayısıyla Harici, ibâzî vs. mezheplerin görüşleri kendi kitapları yerine muhaliflerinin yani Sünnî eserlerden aktarılarak verilmiş ve bu da anlam ve adres kargaşasına neden olmuştur. Mustafa Akman, "Bihîştî Ramazan

kaynaklarının kapalı bir yapıya sahip olma ihtimalidir.⁸³ Bu ihtimal, ilk dönem için kabul edilebilse de günümüzde pek geçerliliği kalmayan bir gerekçedir. Çünkü günümüzde İbâzî kaynaklarına ulaşmak artık son derece kolaylaşmıştır. Fakat buna rağmen günümüzde dahi İbâzîleri kendi kaynakları dışında tanımaya çalışan faaliyetlerin olduğunu görmekteyiz.⁸⁴

Oysaki İbâzîlerin Hâricîler ile ilişkisini ve onlara yönelik bakış açılarını veya daha açık bir ifadeyle İbâzîler Hâricî mi sorusunun cevabı, İbâzî kaynaklarda aranmalıdır. İbâzîlerin daha iyi anlaşılabilmesi için onların kendilerini nasıl tanıttıklarının, Hâricîlere bakış açılarının ve Muhâkkimetü'l-Ûlâ'nın⁸⁵ İbâzîler için ne anlam ifade ettiğinin bilinmesi önemlidir.

2.1. İbâzîlere Göre Hâricîlik ve Hâricîler

Daha önce de değindiğimiz üzere Sünnî kaynaklar çoğunlukla Hâricîliğin tarihini tahkim olayıyla başlatmaktadırlar.⁸⁶ Dolayısıyla Sünnî kaynaklar isti'râz'ı⁸⁷ meşru gören ve kendileri dışındaki herkesi tekfir eden, mallarını, canlarını ve ırzlarını helal sayan Ezârika'yı Hâricî olarak gördükleri gibi, bu aşırı fikirleri yüzünden Ezârika'dan ayrılan ve Ezârika'nın yukarıda zikri geçen düşüncelerinin hiçbirine katılmayan İbâzîleri de Hâricî olarak

Efendî el-Vizevî ve Kelâmdaki Yeri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/51, (2017), 1191-1193, 1204.

⁸³ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 446.

⁸⁴ Son dönem İslâm âlimlerinden olan Vehbe Zühaylî'nin (1932-2015) böyle bir hataya düştüğünü görmekteyiz. İslâmî ilimlerde birçok eser kaleme alan yazarın yazmış olduğu eserlerin en önemlisi hiç şüphe yok ki *el-Fikhu'l-İslâmî ve Edilletuhu* adlı hacimli eseridir. Bu eserinde, tüm mezheplerin fıkhi konulardaki görüşlerini tek tek aktarmaktadır. Bu eseri önemli kılan en önemli faktör, İslâm âlimleri ve konunun uzmanları tarafından kabul görmüş ve referans değeri yüksek bir kaynak olmasıdır. Çünkü bu eser, herhangi bir konuda mezhepler arasındaki ihtilafları gayet muntazam ve anlaşılır bir dille izah etmektedir. Bundan ötürü ihtiva ettiği bilgiler neredeyse tereddütsüz kabul görmüştür. Kitabının başında her bir mezhep için kısa bir tanıtım yapan Zühaylî, İbâziyye mezhebinden şöyle bahsetmektedir. "İbâziyye mezhebi, en mutedil harici fırkasıdır. Cemaati İslamiye'ye görüş ve fikir bakımından en yakın olanıdır." İbâziyye mezhebinden bu şekilde olumlu bahseden Zühaylî'nin, mezhebin fıkhıta farklı düşüncelerini aktardığı kısımda ise mezhebe karşı değerlendirmesinde objektif bir perspektif ortaya koymaktan uzaklaştığı görülmektedir. Zühaylî'nin kitabında İbâzîlere yönelik yapmış olduğu tariflerin kaynaklarının Sünnî tandanslı olduğu görülmektedir. Ne var ki daha sonra yanlış tespitlerde bulunduğunu öğrenen Zühaylî eserinin bir sonraki baskısında hem düzeltmeye gitmiş hem de şu cümlelerle İbâzîlerden özür dilemiştir: "Hatalı olduğu anlaşıldığı için, bir önceki baskıda İbâzî'lerle ilgili yazdıklarımın döndüğümü ilan ediyorum." Öte yandan günümüzde yazılan bazı *İslâm Hukukuna* dair kitaplarda da İbâzîlerle ilgili yanlış veya eksik bilgiler verilmektedir. bkz. Zühaylî, *el-Fikhu'l-İslâmî ve Edilletuhu*, 1/45; Ahmet Yaman-Halî Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, 100-101; Abdulkadir Şener, *İslâm Hukukuna Giriş*, 85; Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, 191.

⁸⁵ Tahkim olayından sonra Hz. Ali'den ayrılıp, Abdullah b. Vehb er-Râsibî, Hurkûs b. Zühayr ve diğer birkaç öncü kişi komutasında Harurâ denilen yere çekilen namaz ve oruç ehli kimselerin oluşturduğu ilk ayrılıkçı oluşum. bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 92-93.

⁸⁶ Eş'arî *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfu'l-musallîn*, 68; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 108; Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 89; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 87.

⁸⁷ Özellikle Ezârikâ'nın meşru görüp baş vurduğu bir sorgulama yöntemidir. İnsanların siyasi fikirlerini öğrenmeye ve onun sonucunda ise kişinin infaz edilmesini meşru gören bir anlayıştır. İnsanların yollarını keserek karşlarına çıkan bu aşırı tutumun savunucularının genellikle sordukları şeylerin başında Hz. Osman, Hz. Ali ve tahkim meselesiyle ilgili görüşlerinin ne olduğu gelmiştir. Mis'ar b. Fedekî'nin Abdullâh b. Hâbbab'ı ailesiyle beraber öldürmesi isti'râz'ın ilk örneğini teşkil eder.

görmektedirler.⁸⁸ Bu genel yaklaşıma karşılık İbâzîler ise kendilerinin Hâricî olarak isimlendirilmesinden rahatsızlık duymaktadırlar.⁸⁹ Bundan dolayı onlar, ilk dönem ayrışmaları için illa bir isimlendirme olacaksa, ‘Muhâkkimetü’l-Ulâ, Şurât,⁹⁰ Cemâ’tu’l-Müslimin veya Ehl-i İstikâme şeklinde bir isimlendirilmeyi tercih etmektedirler.⁹¹ Çünkü İbâzîler, Hâricî kelimesinin delalet ettiği farklı anlamlar ve zihinlerde çağrıştırdığı olumsuz arka plandan ötürü Hâricî olarak anılmak istememektedirler. Bu sebepten de söz konusu isimlendirilme biçimine karşı bir savunma gayreti içerisine girişmişlerdir. Hâricîlik şeklinde isimlendirilmelerinin muhtemel nedenleri şöyle sıralanabilir:

1. Hâricîler, Sıffin savaşında Hz. Ali’nin ordusundan ‘çıkan’ veya ‘ayrılan’ kimselerdir.

2. Onlar kâfir bir toplum arasından çıkarak “Allah’a ve Peygamberine hicret edenler”,⁹² daha açık bir ifadeyle kâfirlerle tüm ictimâî bağlarını koparanlardır.

3. Onlar ayaklanma anlamında Hz. Ali’ye ve haktan sapmış olarak gördükleri tüm iktidarlara karşı çıkıp isyan edenlerdir.

4. Onlar kaade’nin⁹³ aksine, fiilen cihada çıkan ve ona iştirâk edenlerdir. Yani kendi anlayışlarının hâkim olmadığı bir toplumdan ayrılarak onlara karşı *çıkma*, *savaşma* anlamındadır.

5. Onlar “okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkanlar” olarak tavsif edilenlerdir.⁹⁴

Hâricî kelimesinin ifade ettiği anlamların dönemselsel olarak geçerli ve haklı sebepleri olmuş olabilir. Ancak önemli olan bunları hangi şahısların ne zaman kullandıklarını bilmektir. Tahkîm olayından hemen sonra ‘Hâricî’ söyleminin dördüncü anlamda kullanılmış olması pek mümkün görünmemektedir. Buna karşılık dördüncü anlam, İbnu’l-Ezrâk’ın anlayışında öne

⁸⁸ Eş’arî *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve ihtilâfu’l-musallîn*, 68; Mes’udî, *et-Tenbîh ve’l-işrâf*, 256; Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihâl*, 108; Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 89; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 87.

⁸⁹ Muhammed Sâlih Nâsir, *Menhecü’-d-da’ ve ‘inde’l-İbâziyye*, 29; Ahmet Bardak, “İbâdî Âlimlerinden İbn Humeyd es-Sâlimî’nin Kelâmî Görüşleri”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/2 (2019), 764.

⁹⁰ Canlarını Allah yolunda satanlar anlamında İbâzîler tarafından kullanılan bir isimlendirmedir. bk. Abdullah b. Halîfe el-Hecî, *Tearruf alâ mezhebi’l-İbâziyye*, (Muskat: Mektebetül Enfâl, 2018), 40.

⁹¹ Aved Muhammed Halîfât, *el-Usûlu’t-târihiyye li’l-firkatu’l-İbâziyye*, (Gardayâ: Müessetü’ş-Şeyh en-Nâsir, 2015), 24.

⁹² Nisâ, 4/100; Metin Yıldız, “Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi”, *Kader* 16/2, 2018, 294-318.

⁹³ Sözlükte “oturmak” anlamındaki **kuûd** kökünden türeyen ve “oturanlar” mânasına gelen **kaade**, Hâricîler arasındaki kullanımıyla, Hâricî olduğu halde fırka mensuplarının toplandığı yere hicret etmeyen, kâfir saydıkları gruplarla yapılan mücadelelerde mezhep mensuplarını fiilen desteklemeyip savaşlardan geri kalan kimseler için kullanılmaktadır. Bkz. Mustafa Öz, ‘Kaade’, *DİA*, İstanbul, 2021, 23/ 589.

⁹⁴ Mu’ammer, *el-İbâziyye fi mevkihi’t-târih*, 1/24; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 19.

çıkılmaktadır.⁹⁵ Diğer anlamlardan ilki tarafsız bir tarif olmakla beraber Harûrâ ile Nehrevân'a çekilmeyle sonuçlanan 'ayrılmalara' tatbik edilmesi mümkündür.⁹⁶

İbâziler, Hâricî kelimesinin ifade ettiği anlamların kendileri hakkında sabit olmaması ve farklı anlamlar yüklenilmesi sebebiyle bu isimlendirmeye karşı mesafeli olmuş ve yeni isim arayışına girişmişlerdir. Çünkü Hâricî ismi, tahkim olayından sonra Hz. Ali'nin ordusundan ayrılanları nitelerken daha sonraları İbnu'l-Ezrak'la beraber kendileri gibi düşünmeyen herkesi kâfir gören bir anlayışa evrilmiştir. Sonraki dönemlerde bu isimlendirme o kadar irite/ terörize edildi ki, iktidarların özellikle de Emevîlerin muhaliflerine karşı kullanılan bir isim haline gelmiştir.⁹⁷ Nitekim Şehristânî'nin Hâricîliğe dair, "toplumun meşru olarak gördüğü hak imama karşı isyana kalkışmak" şeklindeki değerlendirmesi bunun bir sonucudur.⁹⁸

Hâricîlik ismi etrafında bunca şaibe ve menfî anlamalar olmaz ise ve bu anlamlar içerisinden doğrudan birinci anlam anlaşılmış olsaydı, İbâzilerin Hâricî isimlendirmesine herhangi bir itirazlarının olması beklenmezdi. Nitekim Hz. Ali ve Nehrevân ehli arasında geçen diyalogdan⁹⁹ Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) ve Abdullah b. İbâd (ö. 89/708) arasındaki yazışmalardan¹⁰⁰ Hâricî kelimesinin birinci yani Hz. Ali'den ayrılanlar ve onun ordusundan çıkanlar anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. İbâziler böyle bir anlamda kullanılan Hâricî isimlendirmesine itiraz etmemişlerdir.¹⁰¹ Bazı İbâzî kaynaklar, Hâricîlik kelimesiyle yukarıda zikredilen ikinci anlamı yani Allâh yolunda cihat etmek için "çıkanlar" anlamını kastetmektedirler. Fakat Hâricîlik kelimesiyle böylesi bir anlamın ifade edilmesi, başta Hz. Ali olmak üzere savaştıkları herkesin kâfir olduğu sonucu çıkmaktadır. Bundan ötürü ikinci anlamın Harûrâ ehli için kullanılması pek mümkün gözükmemektedir. Ancak bu anlamın Ebû Bilâl Mirdâs b. Hudeyr (61/681) zamanında Emevî zulüm ve baskısının arttığı bir dönem için kullanılmış olması muhtemeldir. Nitekim Ebû Bilâl'in bu bağlamda beyanları¹⁰² bulunmaktadır.¹⁰³

⁹⁵ Eş'arî *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfu'l-musallîn*, 59; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 19; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 43-44-45.

⁹⁶ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 19.

⁹⁷ Muhammed Sâlih Nâsır, *Menhecu'd-da' ve 'inde'l-İbâziyye*, 46.

⁹⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 91.

⁹⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 5/65.

¹⁰⁰ Serhân b. Said İzkevî, *Keşfu'l-Ğumme el-Cami' li ahbâri'l-ümme*, (Maskat: Vizârutu't-Turâs ve's-Sekâfe, 2013), 2/218-219.

¹⁰¹ İzkevî, *Keşfu'l-Ğumme el-Cami' li ahbâri'l-ümme*, 2/218-219.

¹⁰² İbâzî kaynaklarda Ebû Bilâl'in kendisine tabi olanlara şöyle dediği aktarılmaktadır: 'Allâh'ın rızasını gözetmek suretiyle, Dünya'ya sırtını dönerek, dünyevî bir karşılık beklemeden Allâh yolunda cihada çıkıyorsun/تخرج. bk. Muhammed Sâlih Nâsır, *Menhecu'd-da' ve 'inde'l-İbâziyye*, 47.

¹⁰³ Muhammed Sâlih Nâsır, *Menhecu'd-da' ve 'inde'l-İbâziyye*, 46-47.

İbâzîler, Hâricî kelimesinin kamu gündeminde sahip olduğu menfî anlamların farkında olduklarından haklı olarak kendilerinin bu menfur anlamıyla Hâricî olmadıklarını ispatlama telaşında olmuşlardır.¹⁰⁴ Zira ifade edildiği üzere tahkim meselesinden sonraki muhalif yapının isimlendirilmesinde bazı problemler bulunmaktadır. İbâzîler kendilerini, h. 64 yılındaki ayrışmaya kadar *Muhâkkimetu'l-Ûlâ* ya da tahkimden sonra İbâzîlerin selef olarak kabul ettikleri şahsiyetlerin toplandığı yere nispetle *Harûriye* diye isimlendirmişlerdir.¹⁰⁵ Aynı zamanda Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye nispetle *Vehbiyye* olarak isimlendirilmeye de itiraz etmemişlerdir.¹⁰⁶

İbâzîlerin, Hâricîliği dönemselsel olarak farklı anlamlandırma çabası içerisinde olduğu söylenebilir. Yukarıda sıraladığımız Hâricî kelimesinin muhtemel anlamları içerisinde İbâzîlerin kendilerini şiddetten uzak, fakat siyasi fikirlerden ötürü Hz. Ali'ye karşı ayaklanmayı ve onun ordusundan ayrılmayı meşru gören birinci anlamda -en azından ilk dönem için- kullanmayı uygun gördüklerini söylemek mümkündür.¹⁰⁷ Ancak Nâfi' b. Ezrâk'ın şiddet yanlısı tutumundan sonra ve fikirlerinin başta Abdullah b. İbâz ve diğer arkadaşları tarafından benimsenmemesinin ardından, İbâzîlerin Hâricî isimlendirmesinden şiddetle sakındıkları, hatta İbnu'l-Ezrak anlayışının hâkim olduğu Hâricîliği şiddetle eleştirdikleri İbâzî kaynaklarda sıkça geçmektedir.¹⁰⁸ Bunun en büyük kanıtı Abdullah b. İbâz ve Abdülmelik b. Mervân arasında geçen yazışmalardır.¹⁰⁹

O yazışmanın bir bölümüne burada yer vermenin, konunun anlaşılması açısından faydalı olacağı kanaatindeyiz. Çünkü söz konusu bölüm Abdullah b. İbâz, Muhâkkimetu'l-Ûlâ, Nâfi' b. Ezrâk ve savunduğu görüşlerle ilgili aydınlatıcı malumatlar sunmaktadır. Genellikle karşılıklı eleştiri ve ikna çabasına dayalı olan bu yazışmaların bir bölümünde Abdullah b. İbâz'ın Hâricîlik ve Nâfi' b. Ezrâk'la ilgili net görüşleri bulunmaktadır.

Abdullah b. İbâz:

“Senin Hâricîlere yönelik itirazlarına gelince, sen onların dinde aşırıya gittiğini, Müslümanları ayırttıklarını ve mü'minlerin yolundan ayrıldıklarını iddia ediyorsun. Sana

¹⁰⁴ Mu'ammer, *el-İbâziyye fî Mevkibi't-Târîh*, 1/24; Eğberî, *el-Medhal ile'l-fikhi'l-İbâziyye*, 43; Halîfât, *el-Usûlu't-târîhiyye li'l-firkatu'l-İbâziyye*, 15.

¹⁰⁵ Halîfât, *el-Usûlu't-târîhiyye li'l-firkatu'l-İbâziyye*, 15.

¹⁰⁶ Fığlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 84.

¹⁰⁷ Muhammed Sâlih Nâsır, *Menhecu'd-da've 'inde'l-İbâziyye*, 55-56; Orhan Ateş, “Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Ocak 2017), 1-23.

¹⁰⁸ İzkevî, *Keşfu'l-Ğumme el-Cami' li ahhâri'l-ümme*, 2/218-219; Halîfât, *el-Usûlu't-târîhiyye li'l-firkatu'l-İbâziyye*, 15; Muhammed Sâlih Nâsır, *Menhecu'd-da've 'inde'l-İbâziyye*, 51-52.

¹⁰⁹ Mehmet Usluer, *Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 100-102.

onların yolunun ne olduğunu açıklayacağım: Onlar Osman'ın arkadaşlarıydı, ne zaman ki Osman Sünnet'i değiştirmeye, Allâh'ın hükmünü terk etmeye ve Rabbine isyan etmeye başlayınca, ona itiraz ederek ondan ayrıldılar. Onlar Ali'nin arkadaşlarıydı, ne zaman ki Allah'ın hükmünü terk edip, Amr b. As'ı hakem olarak tanıyıp (yani tahkimi kabul edip) Allah'ın hükmü dışında bir hükme razı olunca ona itiraz ederek ondan ayrıldılar. Onların dini anlayışları Allah Resulü, Ebû Bekir ve Ömer'in yolu üzerinde olup onların dostluğu üzerinedir. Onların yoluna bağlı olmakla beraber insanları onların yoluna davet ederler. Bu ilkeler uğruna mücadele eder, insanları bu yola çağırır ve bu yol uğruna insanlardan ayrılırlar. Onları tanıyanlar ve davranışlarını görenler bilirler ki, onlar insanların en iyileridirler. Allah yolunda onlardan daha özverili cihat edenler bulunmaz. İşte Hâricîler kimdir sorusunun cevabı. Allâh ve Melekler şahittir ki, ellerimizle, dillerimizle ve kalplerimizle onlara düşmanlık edenlerin düşmanı; onlara dost olanların da dostlarıyız. Bunun için yaşar ve bunun için ölürüz. Ancak İbnu'l-Ezrak ve ona tabi olanlardan beriyiz. Bize göre onların mücadelesi İslâm'dan çıkış olmuştur. Onlar iman etikten sonra küfre girerek mürted oldular. Allah'a sığınarak onlardan beri olduğumuzu ilan ediyoruz.”¹¹⁰

Abdullah b. İbâz'ın, “Hâricî” isimlendirmesinden kaçmayarak, büyük bir kabullenmişlikle bu kelimeyi kullandığını görmekteyiz. Çünkü burada Hâricî kelimesiyle siyasi çıkışın kastedildiği açıktır. Nitekim bilindiği üzere adaleti tesis etmede başarılı olamayan ve Kur'an'ın hükmünü uygulamakta acze düşen halifeye karşı çıkmak İbâzîlerin şiddetle savunduğu ilkelerdendir. Bundan ötürü Abdullah b. İbâz'ın kullandığı Hâricî kelimesinin üçüncü anlamda yani, haktan sapmış olarak gördükleri tüm iktidarlara karşı çıkmaları anlamında olması kuvvetle muhtemeldir. Nâfi' b. Ezrak ve onun gibi düşünenlerden beri olduklarını açıklaması ve onları mürted görmesi h. 64. yılından sonraki ayrışmanın neticesinde Muhakkimetu'l-ulâ'nın ciddi fikir ayrılıklarına girdiğini göstermektedir. Çünkü bu ayrılıktan hemen önce, Abdullah b. İbâz, Nâfi' b. Ezrak ile beraber Abdullah b. Zübeyr'e destek olmak için Mekke'de bulunmuşlardır. Mezkûr dönemde aynı gayeler uğruna savaşan bu iki şahsiyetin daha sonraları birbirlerine karşı böylesine bir ayrılık içerisine girmelerinin kaynağında ciddi fikir ayrılıklarının olması gerekir. Fakat birbirine karşı bu kadar muhalif olan bu iki kişinin aynı anlamdaki Hâricî şemsiyesi altında zikredilmesi, tashihe muhtaç bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹¹⁰ İzkevî, *Keşfu'l-Ğumme el-Cami' li ahbâri'l-ümme*, 2/219; Ebî Rebi' Süleyman Bârunî, *Muhtasar târihi'l-İbâzî*, (Seeb: Mektebutu'd-Dâmirî, 1995), 23; el-Berrâdî, Ebî Kâsım b. İbrâhîm, *el-Cevheretu'l-muntekâ*, (Londra: Dâru'l-Hikme, 2014), 175; Muhammed Sâlih Nâsır, *Menhecu'd-da ve 'inde'l-İbâziyye*, 51.

Abdullah b. İbâz ile hemen hemen aynı dönemde yaşayan ve İbâziyye mezhebinin en eski kaynaklarından biri sayılan *es-Sîre* 'nin müellifi Sâlim b. Zekvân el-Hilâlî (ö. 70/690) de Hâricîlik kavramını Abdullah b. İbâz ile aynı anlamda kullanmıştır. Ayrıca Sâlim b. Zekvân, İbn İbâz'dan daha açık bir şekilde Ezârika'nın kullandığı isti'râzı, Müslümanların mallarına, canlarına ve ırzlarına saldırı gibi şiddet eylemlerini açıkça reddetmiş, Hâricîlik isimlendirmesiyle Ezârikâ gibi şiddet yanlısı oluşumların İbâziyye mezhebi gibi şiddet yanlısı olmayan oluşumlarla birleştirilmemesi gerektiğini şöyle ifade etmiştir:

“Onlar (Muhakkimetu'l-ulâ) diğerlerinin çocuklarını öldürmediler, kadınlarının namusunu helâl saymadılar, isti'raz yapmadılar, onların mallarının beşte birini almadılar, mirastan kimseyi mahrum bırakmadılar. Bu suretle Müslümanlar ile diğer din mensuplarının emanetini yerine getirdiler, onlara ve başkalarına verdikleri sözleri tuttular, hak ile batıl arasında bir yerde duran kimselerin sapkınlık içinde olup olmadıklarından şüphe etmeksizin herkes, onların yanında emniyet ve güven içinde oldu. Zira Hak'tan sonra sadece sapıklık vardır.¹¹¹(...) Onlardan sonra İbnu'l-Ezrak ve taraftarları ortaya çıktı. Onlar, kendilerinden önceki Haricilerin yolunu takip ettiklerini iddia etmişlerdir. Kavimlerine karşı besledikleri kin, onları (kendi kavimlerini) putperestler konumunda görmelerine yol açtı. Bunun sonucu olarak onlarla aralarındaki miras bağı kestiler; sevmiş oldukları Hariciler, onlarla nikahlandığı ve varis olduğu halde, onlar bunu haram olarak gördüler. Bu durum doğru ise onların sevdikleri ve yolundan gittikleri Hariciler bunu uygulamışlardı. Oysa selef olarak iddia ettikleri kişiler, buna muhalif oldular ve bugün onu uygulayanlardan uzak durmaya meylettiler.”¹¹²

Sâlim b. Zekvân, Nâfi' b. Ezrak ve yandaşlarının mantık hatası içerisinde olduğunu şöyle izah etmiştir: “Siz eğer selef olarak gördüğünüz kimselerin yolunda olduğunuzu iddia ediyorsanız, bu gittiğiniz yol onların yolu değildir. Şayet gittiğiniz yolun yegâne doğru yol olduğunu söylüyorsanız, selef olarak gördüğünüz kimselerin doğru yol ehli kimseler olmadığını söylemeye çalışıyorsunuz. Çünkü selef olarak iddia ettikleriniz sizin yegâne doğru yol olarak gördüğünüz yolda gidenler değildi,” diyerek İbâziyye ve seleflerinin Ezârikâ bağlamı bir Hâricilikten uzak olduklarını açıkça vurgulamaktadır.

¹¹¹ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, 68-69.

¹¹² Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, 71.

2.2.İbâzî ve Sünnî kaynaklarda Hâricîler'in Kökeni Hakkındaki Tartışmalar

İbâzî¹¹³ ve Sünnî kaynaklarda Hâricîlerin tahkim olayına karşı sergiledikleri tavırlar farklı aktarılmaktadır. Sünnîlerin genel kanaati ilk etapta Hariciler'in hakem teklifini kabul ettikleri, hatta Hz. Ali'yi tahkimi kabule zorladıkları, ancak daha sonra bu fikirlerinden vazgeçip Hz. Ali'nin de vazgeçerek tövbe etmesini istedikleri yönündedir.¹¹⁴ Bu bağlamda tüm Hâricîleri de bir tutmaktadırlar. Ancak İbâzî kaynaklarına baktığımızda bu iddianın aksine bazı söylemlerle karşılaşmaktayız. Şemmâhî, (ö. 928/1522) Abdullah b. Vehb er-Râsibî, Ammâr b. Yâsir ve Abdullâh b. Bedil'in öncülük ettiği seçkin bir grubun baştan itibaren tahkim olayını reddettiklerini aktarmaktadır.¹¹⁵ İlk dönem İslâm tarihi hakkında ciddi çalışmalarıyla tanınan Julis Wellhausen, (ö. 1918) İbâzîlerin selef olarak kabul ettikleri bir grubun baştan beri tahkim meselesine karşı çıktığını şöyle zikretmektedir:

*'Eş'as b. Kays (ö. 40/661) burnuna kızgın korlar bastırılıyor duygusu içindeydi; ancak hızlı aracı rolü oynamaktan vazgeçmedi. Anlaşmanın tamamlanmasından sonra Irak ordusu içinde, belgenin muhtevasını herkese bildirmek üzere atla dolaştı. Bu arada içlerinde Urve b. Udeyye el-Hanzalî'nin de bulunduğu bir Basra'lı Temim'li bir gruba da uğrayarak antlaşmanın metnini onlara okudu. Urve, teokrasi devletinde hâkimiyet sorunu üzerine verilecek kesin kararın iki insanın eline bırakılacağını öğrenince öfkeyle haykırdı: **Hüküm sadece Allâh'ındır!** ve kılıcıyla Eş'as'ın atının sağrısını dürttü, öyle ki hayvan deli gibi sıçrayarak oradan uzaklaştı.*¹¹⁶

Şehristânî, İbâzîlerin kendilerinden biri olarak görmedikleri ve tahkime rıza gösterdiği için şiddetle eleştirdikleri Eş'as b. Kays'ı Hz. Ali'ye karşı ilk huruç eden kişi olarak zikrederek Şemmâhî'nin tezini desteklemektedir. Şehristânî, Eş'as'ın Ali'yi tahkime zorladığını şu sözlerle ifade etmektedir:

*"Karşında görmüş olduğun topluluk bizi Allâh'ın kitabına davet ederken; sen bizi kılıca davet ediyorsun."*¹¹⁷

¹¹³İbâzî kaynakları özellikle belirtmemiz, Sünnî kaynaklar dışında Hariciliği okuyabileceğimiz temel kaynakların İbâzî kaynaklar olması gerektiğindedir. Çünkü İbâzîler dışında günümüze ulaşan Haricîlere nispet edilen fırka olmadığı gibi, Sünnî kaynaklar dışında Haricî anlayışını sadece İbâzî kaynaklarından okuyabilmekteyiz. İbn Nedim *el-Fihrist* adlı eserinde bu gerçeğe şöyle vurgu yapmaktadır. 'Fıkıh ve kelam gibi bazı ilimlerde birçok müellefatı olan bu mezhebin kitaplarına erişmek, üzerlerinde olan baskılardan ve onlara verilen rahatsızlıklardan ötürü son derece zordur.' Bk. İbn Nedim, *el-Fihrist*, 446. Bundan dolayı Sünnî Makalat kitaplarına mukabil İbâzî Makalat kitaplarına yönelmek zorunda kaldık. Ayrıca zaten makalemizin temel konusu da İbâzî anlayışında Haricîlik yorumudur.

¹¹⁴ Eş'arî *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfu'l-musallîn*, 59; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 92; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 14.

¹¹⁵ Şemmâhî, *Kitabu's-Siyer*, 48; el-Bârûnî *Muhtasar târihu'l-İbâziyye*, 19.

¹¹⁶ Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 14.

¹¹⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 91.

Sâlim b. Zekvân İbâzîlerin selef olarak kabul ettikleri şahsiyetlerin baştan beri tahkime karşı olduklarını ve tahkimi kabul edenlerin de İbâzîlerce ne kadar yanlış ve kötü bir durumda görüldüklerini şu sözleriyle belirtmektedir:

Ali'nin hükmüne razı olup düşmanlarıyla muhakeme olmak üzere onun yanına giderek Allah'ın hükmünü onun hükmüne tabi kılanlar, Müslümanların en şiddetli düşmanları olup onların helakını en fazla isteyenler ve Allah'ın nurunu söndürmeye çok hırslı olanlardır. Allah, Nebisine şöyle demektedir: 'Allah, size Kitabı açıklanmış olarak indirmişken, O'ndan başka bir hakem mi arayayım?' İşte Ali, Allah'tan başka hakem aradı ve Allah'ın dininde âdil olmayan kişileri (ehl-i cevr) hakem yaptı.¹¹⁸

Montgomery Watt da (ö. 1909) baştan beri tahkime karşı olan bir grubun bu oluşumun çekirdeğini oluşturduğunu ve bu yapıya daha sonra farklı yerlerden insanların katıldığını söylemektedir.¹¹⁹ Bunların arasında ilk etapta tahkimi kabul edip de sonradan pişman olan Nehrevân ehline katılanlar da bulunmaktadır.¹²⁰

İbâzî ve Sünnî kaynaklar arasında Hariciliğin kökeni ile ilgili tartışmalardan bir diğeri de Haricilerin dini özellikleridir. Sünnî kaynaklarda Haricîler genel anlamda Hz. Ali'ye karşı savaştıkları için dalâlete düşmüş ve dini idrak etmekten yoksun, eylemlerinde aşırıya gitmiş bir cemaat olarak son derece olumsuz bir bağlamda tavsif edilmektedirler.¹²¹ Buna karşılık İbâzî kaynakları Hz. Ali'ye karşı huruç eden ilk zümreyi -yani Hariciliğin kendi içinde ayırımı gitmeden önceki topluluğu- son derece haklı ve müstesna şahsiyetler olarak zikretmektedir. İbâzî kaynaklarında genel olarak Nehrevân ehli içinde *kurrâ* olarak nitelenen, ilim ve irfan ehli bir gruptan bahsedilir. Ayrıca Nehrevân ehli içinde hem Bedir savaşına katılanlar hem de Bey'atu'r-Rıdvan'dan olan sahâbelerin yer aldığı da zikredilir.¹²²

Sonuç

Hz. Peygamberden sonra hilafet makamına gelenler ümmetin birliğini sağlama gayreti içinde olmuştur. Ancak daha sonraları gelişen olaylar üzerine ümmetin birliğinden ziyade dağılmasına yol açan tartışmaların doğmasına da neden olmuşlardır. Bu tartışmalar

¹¹⁸ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, 67.

¹¹⁹ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 16.

¹²⁰ Sıffîn'den Hz. Ali'yle birlikte Kufe'ye dönenlerden bazıları daha sonra Hz. Ali'ye tahkimden dolayı itirazlarda bulunup tartışmışlardır. Hatta Taberî'de konuyla ilgili şöyle bir anekdot geçmektedir. Hz. Ali'nin hutbe irat ettiği bir günde mescitten “Hüküm ancak Allâh'ındır” şeklinde bir itirazın yükseldiği ve Hz. Ali'ye itiraz eden bu kişinin daha sonra üç kardeşini de yanına alarak Nehrevân'a gittiği ve orada Hz. Ali'ye karşı savaşırken dördünün de öldürüldüğü yönünde bilgiler mevcuttur. Bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 5/73.

¹²¹ Eş'arî *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfu'l-musallîn*, 59; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihal*, 92; Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 72.

¹²² Muhammed Sâlih Nâsır, *Menhecu'd-da' ve 'inde'l-İbâziyye*, 48.

neticesinde daha önce olmayan yeni siyasi fırkalar ortaya çıkmıştır. Hariciler de hilafet tartışmaları neticesinde ortaya çıkmış ve daha sonraları da kendi aralarında fırkalara ayrılmıştır. Ancak ilgili çalışmalarda Haricilerin kendi aralarında fırkalara ayrılmalarının nedenleri üzerinde yeterince durulmamış ve bunun neticesinde Hâricî fırkalar ile Hâricîlik bağlantısı da göz ardı edilmiştir.

İbâzîler, genellikle Hâricîlerin bir fırkası olarak bilinmektedirler. Ancak onlar kendilerini Hâricî görmedikleri gibi Hâricîleri birçok açıdan da eleştirmişlerdir. Bundan ötürü İbâzîlerin kendilerini nasıl konumladıkları konusu büyük önem arz etmektedir. Bu konu bağlamında İbâzî kaynaklar, İbâzîler için sünnî kaynaklardan farklı bir tanımlama ortaya koymuştur. Bundan ötürü İbâzîlerin doğru anlaşılabilmesi için de İbâzî kaynaklarının önemi ortaya çıkmıştır. İbâzî kaynaklarının ihmal edilmesi İbâzîlerin Ezârikâ ile aynı veya onlara yakın görülüp genelleyci bir tanımlamayla Hâricî olarak bilinmelerine neden olmuştur. Oysaki İbâzî anlayışının ortaya koyduğu İbâzîlikle Sünnî kaynakların ortaya koyduğu İbâzîlik neredeyse tamamen farklıdır.

Şüphesiz Hâricîlerin aşırı şiddet yanlısı tutumlarından ötürü kendilerinden ayrılan İbâzîlerin Hâricî olarak değerlendirilmesinin hakkaniyetli olması gerekmektedir. Bu bakımdan İbâzîlere göre de radikal tutumlarıyla İslâm toplumunda terör oluşturan Ezârikâ Hâricî olarak isimlendirildiği gibi şiddetten uzak İbâzîlerin de Hâricî diye isimlendirilmesi doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Zira aralarında temel görüş ve tutumlarda farklılıklar söz konusudur.

Kaldı ki İbâzîler de Hâricî olarak anılmak istememektedirler. Onlar kendilerini Şurât, Cema'atu'l-Müslimin ve Ehlu'l-İstikâme olarak adlandırmış, şiddet ve ötekileştiren tutumlarından dolayı özellikle Ezârikâ'yla beraber aynı isim altında yani Hâricîlik ismiyle anılmak istememişlerdir. Bundan ötürü de İbâzîler, 64/684 senesinde gerçekleşen Hâricî ayrışmasına kitaplarında önemle yer vermişlerdir. ne var ki bu ayrışma ve nedenleri maalesef İbâzî kaynakları dışındaki eserlerde pek önemsenmemiştir.

İbâzîliğin ve İbâzîlerin sağlıklı bir şekilde anlaşılabilmesi için kaynaklarına müracaat edilmesi çok büyük ehemmiyet arz etmektedir. Nitekim geçmişte yaşanan olumsuz durumların günümüze taşınmasının ve bunun neticesinde Müslüman kitlelerin birbirlerine düşman olmasının faydasız olacağı gerçeğini önemle vurgulayan İbâzîler de İslâm toplumunun birbirini doğru anlaması adına çokça çaba sarf etmişlerdir.

Kaynakça

- Akbulut, Ahmet. "Müslüman Geleneğinde Siyasi Çekişmeden Teolojik Ayrışmaya", *İslam'ın Hakikat ve Mezhep Sorunu*, Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, Ankara: Otto, 1992.
- Akman, Mustafa. *Bihîştî Ramazan Efendi el-Vizevî ve Kelâmdaki Yeri*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2017, 1181-1208.
- Akman, Mustafa. *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*, İstanbul, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Akman, Mustafa. *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları: İçerik ve Özellikleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Ateş, Orhan. "İbâziyye Haricî Bir Fırka Mıdır?", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/1 Ocak 2017, 1-23.
- Azimli, Mehmet. "Sa'd b. Ubâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35/377-378. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Bağdâdî, Abdülkerim. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, ter: Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Bardak, Ahmet. "İbâdî Âlimlerinden İbn Humeyd Es-Sâli'nin Kelamî Görüşleri", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/2 (2019), 763-788.
- Bârûnî, Ebî Rebi' Süleyman. *Muhtasar Târîhi'l-İbâzî*, Seeb: Mektebutu'd-Dâmirî, 1995.
- Berrâdî, Ebî Kâsım b. İbrahîm. *el-Cevheretu'l-Muntekâ*, Londra: Dâru'l-Hikme, 2014.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah. *Sahîhu'l-Buhârî*, tah: Muhammed b. Zuheyr Nâsır en-Nâsır, Daru Tevku'n-Necât, 1422.
- Devvânî, Celâleddin. *Akaid-i Adudiye Şerhi Celâleddin ed-Devvani*, çev. Mustafa Akman, Batman: Mütercim Yayınları, 2021.
- Draz, Abdullah. *Kur'an'a Giriş*, ter. Salih Akdemir, İstanbul: Otto yayınları, 2017.
- Ebu Abdurrahman, Ahmed b. Şu'ayb b. Ali. *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 2001.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *Mezhepler Tarihi*, ter. Sibğatullah Kaya, İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016.
- Ebü'l-Ferec, Muhammed b. İshâk en-Nedim. *el-Fihrist*, Beyrut: Daru'n-Nefais, 2016.

- Eğberî, İsmâil b. Sâlih b. Hamdân. *el-Madhel İlâ Fıkhi'l-İbâdiyye*, Maskat: Mektebetu Zâmiri, 2013.
- Eş'arî, Ebî Hasan Alî b. İsmail. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, Beyrut: Dar Sâdir, 2006.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara: Ankara Üniv. İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Halîfât, Aved Muhammed. *el-Usûlu't-Târihiyye li'l-Firkatu'l-İbâziyye*, Gardâye: Müessetü's-Şeyh en-Nâsir, 2015.
- Hecî, Abdullah b. Halîfe. *Tearruf Alâ Mezhebi'l-İbâziyye*, Muskat: Mektebetül Enfâl, 2018.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *el-Fisal fi'l-Milel ve-Nihal*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1975.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik. *el-Me'afirî, es-Siretu'n-Nebeviyye*, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2004.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâ'il b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, tah. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru'l-Hicr, 2003.
- İzkevî, Serhân b. Said. *Keşfu'l-Ğumme el-Cami' li Ühbâri'l-ümme*, Maskat: Vizâretu't-Turâs ve's-Sekâfe, 2013.
- Kalhâtî, Muhammed b. Said el-Ezdî. (thk. S. İsmail Kâşif) *el-Keşf ve'l-Beyân*, Maskat: Vizâretu Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1980.
- Kurt, Eyüp. Muâviye b. Ebî Süfyan'ın Yönetim Anlayışı, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2021), 1524-1538.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. 'Sakîfetü Benî Sâide' *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36/11-12. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ma'ruf, Naif. *el-Havâric, fi'l-Asri'l-Emevî*, Beyrut: Dâru Dalia' 2004.
- Mes'udî, Ebû Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Kâhire: Dâru's-Sâvî, ty.
- Mu'ammer, Ali Yahya. *el-İbâziyye fi Mevkibi't-Târih*, Mektebe Seeb: Dâmiriyye, 2008.
- Müslim, İbn Haccâc Ebu'l-Hasan el-Kuşeyri Nisaburi. *Sahihu'l-Müslim*, Beyrut: Dâru'l-İhyau'l-Turasi'l-İslam, ty.
- Nâsır, Muhammed Sâlih. *Menhecü'd-da've 'inde'l-İbâziyye*, Maskat: Dâru Nâsır, 2015.

Öz, Mustafa. ‘Hurkûs b. Zuheyr’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18/390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Seyâbî, Ahmed b. Su’ûd. *es-Siretu’n-Nebeviyye*, Seeb: Mektebetu’d-Dâmirî, 2016.

Şehrîstânî, Ebû Feth Muhammed b. Abdulkerim. *el-Milel ve’n-Nihal*, Beyrut: el-Mektebetu’l-Asriyye, 2004.

Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, Beyrût: Dâru’t-Turâs, 1968.

Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevrete b. Mûsâ b. Dehhak. *Sünenü Tirmizî*, Tah. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuat Abdulbâkî, Kâhire: Şeriketu Mektebe, 1975.

Watt, Montgomery. *Hz. Muhammed’in Mekkesi*, ter. Mehmet Akif Ersin, İstanbul: Kuramer, 2017.

Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, ter. Ethem Ruhi Fığlalı, İzmir: İzmir Fakültesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017.

Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*, ter. Fikret Işıltan, Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1963.

Wellhausen, Julius. *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, ter. Fikret Işıltan, İstanbul: Ankara Matbaası, 1960.

Wellhausen, Julius. *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, ter. Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.

Yıldız, Metin. ‘‘Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi’’, *Kader* 16/2, (2018), 295-318.